

AARTSREACTIONAIR ISAËC DA COSTA VERLANGDE NAAR RUST EN STABILITEIT

'Verlichting oorzaak van verdorven en onveilig Europa'

In de periode dat koopman-koning Willem I over Nederland regeerde, ontwikkelde de Amsterdamse jurist en dichter Isaïc da Costa zich tot een vurig pleitbezorger voor een ethisch reveil. Zo schreef hij onder meer diverse artikelen om het Nederlandse volk op te roepen zich te verzetten tegen de verderfelijke invloeden van de verlichting. Zijn bekendste werk is *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Een mooi handvat om de geest van die tijd voor het voetlicht te brengen.

Jaap Nieuwstraten is historicus, freelance geschiedenisdocent en onderzoeker.

1 Haan, I., de. 'Een nieuwe staat', in Ido de Haan, Paul den Hoed en Henk te Velde (red.), *Een nieuwe staat: het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Prometheus/Bert Bakker; Amsterdam, 2013), 9-33; Lamberts, E. 'Het Verenigd Koninkrijk als Europese creatie', in *ibid.*, 113-122.

2 Eijnatten, J., van en Fred van Lieburg. *Nederlandse religiegeschiedenis* (Verloren; Hilversum, 2005), 258-266; Van Eijnatten, J. 'Religie en het koninkrijk: een dwars verband', in De Haan, Den Hoed en Te Velde (red.), *Een nieuwe staat*, 285-307.

Isaïc da Costa aan zijn schrijftafel met daarop een buste van Bilderdijk. Rechterpagina: Billingsgate market, Londen, begin negentiende eeuw. Het verderf in de grote Europese steden was volgens Da Costa de schuld van de verlichting.

Op 21 september 1815 vond te Brussel de inhuldiging plaats van Willem I als koning der Nederlanden. De inhuldiging betekende het einde van een bijna twee jaar lang durende zoektocht naar een geschikte vorm voor een Nederlandse staat. Het resultaat van deze zoektocht was het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, een samengaan van Nederland en België (en Luxemburg). De creatie van deze nieuwe staat was het werk van de Europese grootmachten Groot-Brittannië, Oostenrijk, Pruisen en Rusland. Op het Congres van Wenen (oktober 1814-juni 1815) hadden zij definitief vorm gegeven aan het Koninkrijk der Nederlanden om zo tot een nieuw Europees evenwicht te komen. Het doel van dit evenwicht was het voorkomen van nieuwe oorlogen in Europa. Daartoe moest vooral de macht van Frankrijk worden ingedamd en de geest van de Franse Revolutie terug in de fles worden gestopt. Vandaar ook dat de Europese grootmachten ervoor hadden gekozen om van de Nederlandse gewesten één koninkrijk te maken onder leiding van een Oranjetelg.¹ En dat was Willem I, de oudste zoon van Willem V (1748-1806), de laatste stadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

EENHEIDSSTAAT

Willem I streefde ernaar van zijn nieuwe koninkrijk een welvarende eenheidsstaat te maken. Om dit doel te bereiken volgde hij – in navolging van Napoleon (1769-1821) en achttiende-eeuwse vorsten als Frederik Willem I van Pruisen (1688-1740) – een verlicht absolutistische koers, zowel op politiek, economisch als religieus vlak. Echter, Willems centralistische beleid en autoritaire optreden wekten wrevel. In de Zuidelijke Nederlanden

voelden zowel liberalen als katholieken zich beknot en gediscrimineerd door de 'Hollandse' Willem.

De twee groeperingen sloten een monsterverbond en kwamen in 1830 gezamenlijk in opstand tegen hun gemeenschappelijke vijand. Een onafhankelijk België was geboren, al zou het tot 1839 duren voordat Willem I dit feit wilde erkennen.

In de Noordelijke Nederlanden leidde de politiek van Willem I tot meer gemengde reacties. Vanzelfsprekend waren de liberalen niet blij met Willems

autocratische manier van besturen, maar velen van hen konden zich wel vinden in zijn pragmatische streven van het koninkrijk een economisch welvarend land te maken. Het beleid dat Willem I daartoe op religieus terrein voerde, bracht alleen een duidelijk verschil van mening aan het licht. Waar de liberale elite en een meerderheid van de protestantse geestelijkheid zich prima konden vinden in Willems politiek van centralisering, nationalisering en religieuze tolerantie, zagen orthodox-religieuzen in deze verdraagzaamheid juist de verderfelijke invloed van de verlichting. Het verzet tegen deze invloed zorgde voor een herleving of 'réveil' van de christelijke orthodoxie in Nederland. Een belangrijk figuur binnen deze Nederlandse reveilbeweging was de Joods-Nederlandse dichter Isaïc da Costa.²

DA COSTA EN BILDERDIJK

Isaïc da Costa werd geboren op 4 januari 1789 te Amsterdam. Zijn vader, Daniel da Costa (1761-1822), stamde af van een familie van Joods-Portugese handelaren die zich in de zeventiende eeuw in de Republiek hadden gevestigd.³ Ook Isaïcs moeder Rebecca Ricardo (1768-1841) – achternicht van de beroemde econoom David Ricardo (1772-1823) – was afstammeling van een oud Sefardisch geslacht.⁴ De goeie achtergrond van zijn ouders garandeerde dat de jonge Isaïc een gedegen op-

leiding kon volgen. Tussen 1811 en 1815 bezocht hij het Athenaeum Illustre, de voorloper van de Universiteit van Amsterdam. Daar kwam al snel zijn dichterstalent aan het licht. Dit talent bracht Da Costa in 1813 in contact met Willem Bilderdijk (1756-1832), de beroemde Nederlandse dichter en jurist die naam had gemaakt met het bestrijden van de verlichting en het verdedigen van de religieuze orthodoxie en het Oranjestad. Ook Bilderdijk herkende Da Costa's talent en besloot zich over de jongeman te ontfemen. Onder Bilderdijks invloed veranderde de jonge Da Costa van een verlichte Jood tot een vurig tegenstander van de verlichting. Bij die transformatie speelde ook David Jacob van Lennep (1774-1853), geschiedenisdocent aan het Athenaeum Illustre en criticaster van Voltaire, een belangrijke rol.⁵

In 1816 verhuisde Da Costa naar Leiden om daar rechten en literatuur te studeren. Een promotie in de rechten in 1818 werd drie jaar later gevolgd door een promotie in de literatuur.⁶ In datzelfde jaar, 1821, trouwde Da Costa met Hanna Belmonte (1800-1867).⁷ Een jaar later lieten Da Costa en zijn vrouw zich dopen in de Pieterskerk te Leiden, waarmee ze zich officieel tot het christendom bekeerden. Hoewel een dergelijke bekering niet uniek was, veroorzaakte Da Costa's en Belmontes bekering toch een schok binnen de Joods-Sefardische gemeenschap.⁸

³ Kuiper, D. 'Kern-groepvorming, met name binnen het Amsterdamse Réveil: over sociale lagen en familierelaties in de lange negentiende eeuw (1815-1914)', in Lieburg, F. van. (ed.), *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Verloren; Hilversum, 2012), 11-62, 18-20.

⁴ Molendijk, Arie L. 'The Rhetorics and Politics of the Conversion of Isaac da Costa', in Bremmer, J.N., Wout J. van Bakkum and Arie L. Molendijk (eds.), *Cultures of Conversion* (Peeters; Louvain/Paris/Dudley, MA, 2006), 65-66.

⁵ Da Costa, I. *Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis! Een keuze uit het werk*. Met inleiding en aantekeningen door G.J. Johannes (Amsterdam University Press; Amsterdam, 1996), 2-3. Molendijk, 'The Rhetorics and Politics of the Conversion of Isaac da Costa', 69-71; David J. Bos, *Servants of the Kingdom: Professionalization among Ministers of the Nineteenth-Century Netherlands Reformed Church* (Brill; Leiden/Boston, 2010), 124-125.

⁶ Meijer, J. *Isaac da Costa's weg naar het Christendom: bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland* (Joachimsthal's; Amsterdam, 1946), 96-97.

⁷ Kuiper. 'Kerngroepvorming, met name binnen het Amsterdamse Réveil', 18-20.

⁸ Molendijk. 'The Rhetorics and Politics of the Conversion of Isaac da Costa', 66; Kuiper, 'Kerngroepvorming, met name binnen het Amsterdamse Réveil', 18; Bart Wallet, 'Het Réveil als 'joodsche Hervorming'', in Van Lieburg (ed.), *Opwekking van de natie*, 191-192.

⁹ Bos, *Servants of the Kingdom*, 124.

¹⁰ Eijnatten, Van, en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 259-263.

¹¹ Costa, *Da.Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis!*, 5; Vuyk, 'Kritiek op de Verlichting: Bezwaren van Isaac da Costa', 377-389; Bos, *Servants of the Kingdom*, 125. De meest grondige en diepgaande analyse van de context en het ontvangst van de *Bezwaren* is te vinden in A. Kagchelland and M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten: een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege Protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* (Eburon; Delft, 2009), 245ff.

¹² Costa, *Da. Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis!*, 5.

¹³ *Ibid.*, 6-7.

¹⁴ Eijnatten, Van en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 259-260; Eijnatten, Van, 'Religie en het koninkrijk: een dwars verband', 288-291.

¹⁵ Burleigh, M. *Earthly Powers: The Clash of Religion and Politics in Europe from the French Revolution to the Great War* (HarperCollinsPublishers; New York/London, 2005), 124-143; Adam Zamojski, *De fantoomterreur: revolutiedreiging en de onderdrukking van de vrijheid 1789-1848* (Uitgeverij Balans; Amsterdam, 2015), 130-134; Vuyk, 'Kritiek op de Verlichting: Bezwaren van Isaac da Costa', 380.

¹⁶ Costa, *Da, I. Bezwaren tegen den geest der eeuw* (L. Herdingh en Zoon; Leiden, 1823), 13, 34.

¹⁷ *Ibid.*, 15.

¹⁸ *Ibid.*, 93.

*Doch wat kan men ten aanzien van
waarachtige burgervrijheid verwachten van
eene eeuw, die zich geheel heeft uitgedrukt
in dat zoo hoog geroemde maar in de daad
wandrochtelijke Fransche Wetboek,
dat een der krachtigste werktuigen in onze
dagen is geweest tot bevordering van onrecht,
dwinglandij en onzedelijkheid?
O vrijheids vruchten onzer eeuw! Uwe kleur
moge voor sommigen verleidend wezen, uwe
smaak is verpestend, en uw sap doodelijk!*

Uit: *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, 1823.

HET RÉVEIL

Na zijn studies en bekering tot het christendom ontpopte Da Costa zich naast Bilderdijk als een van de grondleggers van het Nederlandse Réveil. Het Réveil kan het best worden omschreven als de Nederlandse tak van een internationale opwekkingsbeweging die aan het einde van de achttiende eeuw furore maakte in de christelijke wereld.⁹ De Nederlandse leden van de reveilbeweging pleitten voor een behoud van traditionele christelijke geloofspunten – in het bijzonder die van de Drie-eenheid, de verzoeningsleer en de wederkomst van Christus – en streefden naar een devote vroomheid. Da Costa en Bilderdijk hadden het daarbij vooral voorzien op de liberale protestantse elite, die in hun ogen te veel onder de invloed van de verlichting was geraakt.¹⁰ Daarmee sloten Da Costa en Bilderdijk aan bij de conservatieve wind die tijdens de restauratie door Europa waaide. Da Costa's belangrijkste bijdrage aan de debatten tussen liberalen en conservatieven die in het postrevolutionaire Europa woedden, was het geschrift *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823). De hartstochtelijke en hevige toon die Da Costa in dat werk aansloeg, bezorgde hem de hoon en spot van de meer gematigde elite en modebewuste middenklasse. *Bezwaren* maakte van Da Costa een paria. Erger nog, zijn kritiek op de constitutie en de gevestigde orde deed het vermoeden rijzen dat hij een gevaar vormde voor de staatsveiligheid.¹¹ Ondanks alle kritiek bleef Da Costa zich inzetten voor de protestants-calvinistische traditie. Hij gaf zijn carrière als advocaat op en besteedde het merendeel van zijn tijd aan het schrijven van stichtelijke poëzie en het geven van lezingen.¹² Daarbij ging Da Costa een steeds mildere toon aanslaan. Hierdoor kwam hij weer in de gunst van het grote publiek. Zijn benoeming tot lid van het

Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten in 1840 was een teken dat Da Costa volledig was gerehabiliteerd. Lof was nu zijn deel. Da Costa stierf dan ook als een geliefd en beroemd publiek figuur op 28 april 1860 te Amsterdam.¹³

BEZWAREN TEGEN DEN GEEST DER EEUW

In *Bezwaren* probeerde Da Costa zijn lezers te overtuigen dat de ideeën van de verlichting – 'den geest der eeuw' – niet hadden geleid tot maatschappelijke verbeteringen, of, als zij dat wel hadden gedaan, dat dat onvermijdelijk gepaard was gegaan met moreel verval. Om dit moreel verval tegen te gaan, moesten volgens Da Costa de ideeën van de verlichting worden losgelaten en terug worden gekeerd naar oude christelijke waarheden. Niet de menselijke rede, beperkt en dus onvolmaakt, maar de Bijbel, Gods onfeilbaar woord, moest weer de leidraad van het maatschappelijke leven worden. Het publiek dat Da Costa van deze boodschap wilde overtuigen was de liberaal-protestantse elite die aan het begin van de negentiende eeuw zowel het politieke als het religieuze domein domineerde. Beïnvloed door de verlichting, waren zij voorstanders van een meer gematigde, tolerante en 'redelijke' interpretatie van de rol van religie in de samenleving. Zij steunden dan ook veelal het

'DA COSTA'S TOON IS ONMISKENBAAR VIJANDIG. VOLTAIRE WORDT OMSCHREVEN ALS "DUIVELS" EN "GODDELOOS"

religieuze beleid van koning Willem I dat zich kenmerkte door een verlichte verdraagzaamheid, een tolerantie die centraal van bovenaf werd opgelegd om zo meer greep op de samenleving te krijgen.¹⁴ Da Costa was in principe niet tegen meer macht voor de koning. Integendeel, in overeenstemming met andere Europese contrarevolutionaire schrijvers als de Italiaanse advocaat Joseph de Maistre (1753-1821) en de Franse priester Hugues-Félicité Robert de Lamennais (1782-1854) argumenteerde Da Costa tegen constituties en voor vorsten met absolute macht. Da Costa pleitte verder voor een beperking van de persvrijheid en tegen de afschaffing van slavernij. Op dat laatste standpunt zou hij echter in de loop van zijn leven terugkomen.¹⁵ Da Costa's toon in *Bezwaren* is onmiskenbaar vijandig. De bekende Franse filosoof Voltaire (1694-1778) bijvoorbeeld wordt omschreven als 'duivels' en 'goddeloos'.¹⁶ Daarnaast is Da Costa buitengewoon negatief over de toestand in Europa. De hoofdsteden van Europa zijn 'nooit meer verdor-

ven geweest dan in deze tijd', hun straten onveilig dankzij 'de meest ongehoorde en duivelse baldadigheden', hun kerken 'op de meest afschuwelijke wijze ontheilgd' door het gepeupel.¹⁷ De hoofdschuldige? De verlichting en de mensen die haar prediken. Ondanks dergelijke hevige aanvallen op de ideeën van de verlichting en de moderne instituties die op deze ideeën zijn gebaseerd, bevat *Bezwaren* vreemd genoeg geen oproep tot actie. Sterker nog, Da Costa maant zijn lezers juist aan geen actie te ondernemen: 'Laten wij afwachten, laten wij vertrouwen, laten wij bidden, laten wij waken, laten wij onze dagelijkse plicht vervullen.'¹⁸ Hier speelt niet alleen de christelijke theorie van verplichte gehoorzaamheid aan wereldlijke autoriteiten een rol, maar ook een verlangen naar rust en stabiliteit dat bij veel mensen in postrevolutionair Europa leefde. Da Costa was in die zin een man van zijn tijd.

DA COSTA'S ERFENIS

Tijdens zijn leven genoot Da Costa vooral bekendheid vanwege zijn poëzie. Vandaag de dag echter wordt hij nauwelijks herinnerd als een groot of belangrijk dichter. Slechts drie van Da Costa's gedichten zijn bijvoorbeeld opgenomen in Gerrit Komrijs fameuze verzameling van Nederlandse poëzie. Da Costa's belangrijkste nalatenschap bevindt zich dan ook andere op andere terreinen. Ten eerste diende zijn werk als belangrijke inspiratiebron voor christelijke verzetsstrijders tijdens de Tweede Wereldoorlog als de Haarlemse familie Ten Boom.¹⁹ Hoewel Da Costa zich bekeerd had tot het christendom, was hij zijn Joodse achtergrond nooit vergeten. Zo herinnerde hij zijn christelijke gehoor er herhaaldelijk aan dat volgens bepaalde Bijbelse profetieën het Joodse volk nog steeds een rol van

betekenis had te spelen in de wereldgeschiedenis. Als zodanig bestreed Da Costa het antisemitisme dat in de negentiende eeuw wijd verspreid was.²⁰ Naast een voorvechter van de Joodse zaak, moet Da Costa's belang vooral worden gezocht in de rol

'HET WERK VAN DA COSTA DIENDE ALS BELANGRIJKE INSPIRATIEBRON VOOR CHRISTELIJKE VERZETSSTRIJDERS TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG'

die hij speelde als voorman van de Nederlandse Réveil. Samen met mannen als Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) en Willem de Clercq (1795-1844) legde Da Costa de basis voor een beweging die uiteindelijk zou leiden tot de oprichting van de eerste Nederlandse politieke partij: de Anti-Revolutionaire Partij. Deze partij werd in 1879 opgericht door Abraham Kuyper (1837-1920), die in zijn werken en speeches veelvuldig Da Costa's gedichten aanhaalde.²¹ Het is vooral in deze laatste rol, als inspirator van de ARP, dat Da Costa's werk van waarde kan zijn voor de huidige geschiedenisdocent. Tijdens de lessen staatsinrichting kunnen fragmenten uit *Bezwaren* als bron worden gebruikt om het antirevolutionaire gedachtegoed van de confessionelen in de negentiende eeuw te illustreren. Daarnaast kan *Bezwaren* dienen als een voorbeeld van het conservatisme dat zo kenmerkend was voor het tijdperk van de restauratie. Aldus kan een werk dat ooit bedoeld was om ten strijde te trekken tegen 'den geest der eeuw' veranderen in een instrument om diezelfde zeitgeist voor het voetlicht te brengen en te verklaren. Om met Da Costa te spreken: Gods wegen zijn ondoorgroendelijk. ■

¹⁹ Boom, C. ten. *Father ten Boom: God's Man* (Kingsway Publications; Eastbourne, 1st ed. 1978, 1979), 28-33; Rosewell Moore, P. *Life Lessons from the Hiding Place: Discovering the Heart of Corrie ten Boom* (Chosen; Grand Rapids, MI, 1st ed. 2004, 2005), 37, 195-198.

²⁰ Cossee, E.H. "'Geen geloofsformulier, maar een eenheidsbanier': de Evangelische Alliantie en haar doorwerking in Nederland", in *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, Vol. 33 (1990), 74-94, 80, 82.

²¹ Bratt, J.D. *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat* (Eerdmans; Grand Rapids, MI, 2013), 72.

De familie Ten Boom en haar onderduikers poseren met attributen voor de avondactiviteiten (zoals EHBO, goochelen en muziek maken) die ze organiseren op hun onderduikadres te Haarlem (1943). Foto: Hans Poley / Nederlands Fotomuseum.

